

GÁBOR ÁRON 1849-BEN

BÖZÖDI GYÖRGY

Már-már azt hittük, hogy újat aligha tudunk meg személyéről és tevékenységéről. Amit eddig tudtunk, annak is a dokumentumai jórészt megsemmisültek a második világháború végén s az utólag emlékezetből visszaidézett és feljegyzett adatok hitelessége aligha pótolhatta az eredetiek hiányát.¹⁾ A különböző hazai és külföldi levéltárakban végzett kutatásaim azonban örvendetes bőséggel hoztak napvilágra olyan újabb dokumentumokat, amelyek egyrészt alátámasztják eddigi ismereteinket, másrészt pedig újabb adatokkal bővítik vagy új megvilágításba helyezik Gábor Áron tevékenységének lényeges mozzanatait. Legfontosabbak azok az új adatok, amelyek arra mutatnak, hogy az ágyúöntő hős tevékenysége és általában a szabadságharc 1849-i szakaszában kifejtett székelyföldi ágyú- és löszergyártás jóval nagyobb méretű és jelentőségű volt, mint ahogy eddigi ismereteink alapján véltük. Más dokumentumok életrajzi adatokkal járulnak hozzá Gábor Áron egyéniségének és főleg a legendás hírű Jusztinával való kapcsolatának tisztázásához.

Az új adatok napfényre jutását olyan levéltárak átkutatása tette lehetővé, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét, vagy pedig hozzáférhetetlenek voltak. Eddigi ismereteink tulnyomó része az említett háromszéki levéltárak anyagán alapult, ehhez járult néhány adat a kolozsvári Ereklýmúzeumból, az aradi levéltárból és kevés számú oklevélközlés különböző lapokban, a magánosok birtokában fennmaradt iratokból, meg a kortársak többé-kevésbé megbízható visszaemlékezései, feljegyzései. Ezt egészítették ki és fejlesztették tovább újabb kutatásaim elsősorban a Csányi-levéltárban, Udvarhelyszék levéltárában és a budapesti Országos Levéltárban, de az Ereklýe-múzeum és az aradi múzeum levéltárának alaposabb áttekintése is értékes eredményekkel jutalmazta a fáradságot.²⁾

Ezuttal elsősorban arra törekszem, hogy az új levéltári adatokat ismertessem, jelentőségük szerint beleillesszem eddigi ismereteink vázlatos képébe, nem célom tehát ez írás szűkreszabott keretében összefoglaló képet adni Gábor Áron és társai ágyúöntő és lőszergyártó egész tevékenységéről. Maga a feltárt anyag természete arra korlátoz, hogy csak az 1849-i eseményekkel foglalkozzam egyrészt, mert kevés számú új adat merült fel az 1848 végén Erdőfűlén, Magyarhermányban és Sepsiszentgyörgyön végzett ágyúöntésekre vonatkozólag, másrészt pedig a Kézdivásárhely mellett legfontosabb hadianyag-gyártó telepek: a csikszépvízi, szentdomokosi, csikszeredai, hermányi, lövétei, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi üzemek mind 1849-ben jöttek létre.

Valóban bámulatos az a technikai teljesítmény, amit ezek az üzemek felmutattak. Egész működésükre, létrejöttükre és tevékenységükre alig öt hónapnyi idejük volt. Ezalatt, mondhatni, a semmiből előteremtődtek s akkora fejlettséget értek el, hogy ma már kevésbé kételkedve fogadjuk a régiek olyan megállapításait, hogy a fejlett csehországi gyárakkal felvették a versenyt. A harangokból és óranehezékekből öntött ágyúk romantikus korszaka 1848 naptári évfordulójával jórészt lezárult, most a székelyföldi bányák nyersanyaga kapcsolódik be: a hermányi és lövétei vas, a szentdomokosi réz. Elsősorban ezeknek a bányáknak és üzemeknek a termelése biztosította a megnövekedett nyersanyagszükségletet. De ez sem volt elég, hanem Nagybányáról és Radnáról szállítanak rezet és ónt, sőt a Torda melletti Szindról finom „porcellán agyagot“ mintázásnak az ágyúöntéshez. A hazai iparfejlesztés elmulasztott nagy lehetőségeiből kapunk itt izelítőt. S e lázas tevékenység keretében külön elismerés jár azoknak a hozzáértőknek és laikusoknak, akik új nyersanyagok, lelőhelyek felkutatásán fáradoznak és felfedezéseikkel, javaslataikkal sietnek az ügy támogatására.

Két korszakra kell osztanunk az 1849-i tevékenységet a dolgok könynyebb megértéséért és világosabb áttekintéséért. Az első korszak Gábor Áron debreceni útjáig és Kossuthal tett megállapodásáig, vagyis május második feléig tart. Ezalatt a székelyföldi üzemek a kormány támogatása nélkül, sőt mondhatni, annak szándékai ellenére működtek, saját kezdeményezésükre és a „gyárosok“ önfeláldozó munkája révén. Csupán a Kolozsváron székelő Csányi László országos biztos ismerte fel jelentőségüket és a saját kormánybiztosi pénztárából igyekezett támogatni a meglévő műhelyeket és segíteni az új tervek megvalósulását. De szándékai nem egyeztek a hivatalos kormánysszervek álláspontjával, ezért lehetőségei is csak szűk térre szorultak; a más célokra küldött pénzekből kellett lecsippentenie a székelyföldi hadianyaggyártásra fordított összegeket. Szinte hihetetlen, de a hivatalosok álláspontját híven tükrözi az a most előkerült bizalmas levél, melyet gróf Eszterházy Mihály barátilag küldött Csányi Lászlóhoz március elsején Debrecenből, a kormány székhelyéről. Eszterházy gróf (a család erdélyi ágából) ekkor az Országos Honvédelmi Bizottmány fegyverkezési referense, majd április 27. után egyideig a fegyver- és lőszergyártás országos kormánybiztosa volt,³⁾ teljes hatalmú ura, irányítója és ellenőrzője mindennek, amí ezen a téren tör-

tént. És azt írja Csányinak, hogy az egész székelyföldi próbálkozásokat hagyja abba. A salétromfőzés például, nem az ő dolguk. Ezt a másik arisztokrata, báró Vay Miklós bérelte ki „salétromfőzési regálé igazgatói cím alatt egész Magyarországon“, három évre. A salétromgyártást pedig Erdélyben „csak Kolozsvárt, Tordán és Szamosújvárt kellene megdezdeni“, — írja tovább, tehát a háromszékieket tudomásul sem kell venni. De ez még mind csak a salétrom, most jönnek az ágyúk. Ezt írja erről: „A mi az álgú öntést illeti, mely eddig Sztrimbuiban és Háromszéken is, taliter qualiter, történt; ezek azért szüntettek meg mivel az álgú furásnak készületei ottan nem léteznek és ez olyan dolog, hogy annak nagy pontossággal és felsőbb tűzeri felügyelet alatt kell történni valamint a felszerelésnek is, hogy a tökéletesség, és egyformaság eléressen.“ Az indoklásban talán igaza lehet gróf Eszterházy Mihálynak, kívánalomként helyes a tökéletesség és egyformaság, de a lehetőségeket sem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia. Mert a szükség és a pillanatnyi lehetőség volt a lendítőbb tényező. S hogy fogalmunk legyen, mit jelentett az akkori viszonyok között Gábor Áron 1848 őszén Háromszéken öntött hat álgúja, elég utalnunk arra, hogy ugyanakkor Baldacci tábornoknak, az erdélyi magyar hadak Csucsá körül harcoló főparancsnokának november végén is csak két ütege, vagyis 12 álgúja volt.⁴⁾ Egyébként Eszterháznak ez a levele az egyetlen értesülésünk mindmáig arról, hogy a háromszéki álgúöntést kormányintézkedéssel beszüntették volna. De kételkedni alig van okunk, mert a legilletékesebb személytől származik és Eszterházy a továbbiakban már befejezett tényként beszél erről, amikor így folytatja levelét: „Kabolapojánán Máramarosban ez már tökéletesen el van érve, azért ottan fognak ezen túl készülni és szereltetni az álgúkat, valamint most N. Váradon is készül az álgú öntésre és furásra való elintézés...“. S hogy semmi kétségünk ne maradjon a háromszékiek felszámolásáról, illetve az arra irányuló szándékról, így fejeződik be e megdöbentő irat, Csányinak adott utasításként: „Ezeket légy szives Bem Tábornok Urnak is megmondani, — kit nagyra becsülvén és kedvében eljárni kívánván, jó lesz le beszélni azon szerencsétlen gondolatról, hogy a mint írja háromszéken minden felsőbb tűzeri felügyelés nélkül álgú öntést állítson — de a lőport is ottan minek akar készíteni, nem értem, midőn onnan azt rossz utakon mezősegesen által későbbre kaphatja a lőporát, mint N. Bányáról hol szintugy mint N. Váradrol lőpor készül evel jobban biztosabban és hamarább el látathatik: gondold fel menyibe kerül a salétromat Debreczenből Háromszékig álitani, s onnan a lőport vissza hozni etc. etc. — Székelyföldön — ha industriát elő akarjuk mozdítani, vásznat és egybeket kell tőlek venni, ehez tudnak ők“. ⁵⁾

Tehát ehhez tudnak ők, a szövéshöz és fonáshoz, házilig. A puska-pornak és álgúnak hagyjanak békét, mert ez nem az ő dolguk, hanem náluk nagyobb uraké. Elsősorban báró Vay Miklós országos haszonbérelő és gróf Eszterházy Mihályé, aki levele elején nem mulasztja el hangsúlyozni: „Vulkanusz szerepe reám van bizva goljok, algyu, puskaapor, fegyver készítése, kiállítás és kiszolgáltatásai felügyelettel.“ Eszterházy annyira természetesnek vette báró Vay kapitalista jellegű egyeduralmát,

hogy fel sem merült benne a gondolat: nem szükséges Vaytól Háromszékre szállítani a salétromot és onnan vissza a kész lőszert, hanem ezt mind a Székelyföldön is elő lehet állítani, sőt a harcok során fel is lehet ott használni. Egyelőre nem tudjuk, miképpen alakult ki ez a felfogás, de tény, hogy Eszterházy nézetei nem személyes véleményt tükröznek, hanem osztozott benne a kormány is. A hivatalos intézkedések ezzel egyöntetűleg történnek. Így például Lahner tábornok a fegyverkezési osztály igazgatósága nevében március 16-án felszólítja Csányit, hogy a lökupag és gyutacs gyártásához szükséges salétromot vásárolja össze az erdélyi gyógyszerárakból és a Nagyváradra található salétrommal együtt szállítsa mind Nagyváradra. Csányi három nap múlva rendelkezik is ilyen értelemben a törvényhatóságokhoz, de óvatosan Kolozsvárra gyűjti össze a salétromot.⁶⁾ Később az a terv alakul ki, hogy Kolozsvárt is állítsanak fel salétromgyárat, de itt is arra a véleményre jutnak, hogy „az eddigi tapasztalatból kiindulva több költség és kár keletkeznék az intézetre az által, ha álladalmilag kezeltek“, ezért Csányi is a Vayéhoz hasonló szerződésre kér engedélyt a kolozsvári vállalkozó számára.⁷⁾ A háromszékiek kezdeményezésének támogatásáról szó sem esik. Az ágyúöntés kérdésében uralkodó hivatalos felfogást pedig híven tükrözi Kossuthnak az a március 24-én kelt intézkedése is, melyben leszögezi: „Ágyúk öntését pedig csak ott látom célravezetőnek, hol azok egyszersmind furattathatnak is...“ és elrendeli, hogy az ország más vidékein is hagyjanak fel a lyukason öntött ágyúcsövek gyártásával.⁸⁾

Az első időszakban tehát ilyen körülmények között, vagyis nemcsak a kormány támogatása nélkül, de egyenesen annak szándékai ellenére kellett megteremteni és fenntartani a székelyföldi hadianyaggyártást. Gábor Áron és társai buzgalma, Csányi támogatása és Bem tábornok pártfogása mellett elsősorban Gál Sándor ezredes erélyes szervező munkája, valamint a Háromszékre és Csíkba kiküldött kormánybiztosok: Németh László és Mikó Mihály támogatása tette ezt lehetővé. Gál Sándor, miután Bem tábornok január 14-én Marosvásárhelyen Dorschner helyébe kinevezte csíki ezredesnek és a székely székeket katonai kormányzás alá rendelte, nyomban hozzákezdett a rend helyreállításához, a hadsereg megszervezéséhez és az ágyúöntés, lőszergyártás újjászervezéséhez, mely a császári megszállás, illetve az árapataki alkudozások következtében egy idő óta szünetelt. Gállal együttműködve, Németh László kormánybiztos már január 22-én elrendelte, hogy Kézdivásárhelyen újra kezdjék meg az ágyúöntést, a lőpor és gyutacsgyártást, a háromszéki térparancsnokság pedig ugyanezen a napon felszólítja a Kézdivásárhelyen alakult „Lőpor-salétrom és gyutacs készítő Bizottmányt“, hogy mivel „megújulnak minden táborzási készülétek“, a lőpor, salétrom és gyutacs készítése körüli működését a legerélyesebben megkezdeni és folytatni siessen. Németh László szerint aznap „már egy álgyú formálva is volt, s ki furása is — holnap - holnap után meg lesz“. Ekkor hat felszerelt ágyújuk állott kézen az előző évben öntöttökből és elhatározták, hogy újraöntik azt a három ágyút is, melyet az árapataki alkudozás következtében „béke fejébe“ elrontottak. A munka tehát folytatódott ott, ahol decemberben fél-

bemaradt, csak a gyutacsgyártásnál mutatkozott nehézség, mivel „a gyutacs készített megszöktették“ és ezért arra kéri Németh az országos biztost, hogy addig is, amíg újabb kísérletük sikerül, küldjön számukra gyutacsokat. Kézdivásárhely érdemeit, erélyességét különösen kiemeli, de mint írja, Sepsiszentgyörgy városa is dicséretesen viselte magát, minden pénzét a hadi költségekre fordította. „A székely kész életét vagyonát feláldozni, csak hogy szabad lehessen — e maroknyi nép oly hosszas elszigeteltségében nem egyszer tartott 11—12 ezer embert táborba“. ⁹⁾ Alig öt nap múlva, január 27-én már azt jelenti Németh az országos biztosnak, hogy az újraöntött három ágyú „formálva“ van, lőporuk elég készül, csak gyutacsot kér ismét. ¹⁰⁾ De úgy látszik, ez a három ágyú február 4-ig sem készült el teljesen, mert ekkor Gál Sándor csak a decemberből maradt hat ágyúval indul ki Bem táborába, ¹¹⁾ de az is lehetséges, hogy a többi azért hagyták itthon, mert nem tett ki egy egész üteget. ¹²⁾

A nagyobb arányú ágyúöntési munka megindításához már nem mutatkozott elégségesnek az önként felajánlott harangok anyaga, ezért Gál ezredes nyomban a hivatala átvétele után tárgyalásokat kezdett a csíkszentdomokosi (ma Balánbánya) rézbánya vezetőségével, hogy termelésüket az állam számára, illetve a kézdivásárhelyi ágyúöntő műhelynek adják át, hogy így biztosítva legyen az üzem folyamatos nyersanyag-ellátása. A szentdomokosi bánya ekkoriban évenként 1300—1500 mázsa rezet állított elő és Gál véleménye szerint „így nem csak ágyúöntésére, de egyéb szükségességekre is bő anyagot ad...“ ¹³⁾ Gál az „egyébb szükségességek“ alatt elsősorban azt értette, hogy az aprópénzhiány enyhítése végett állami pénzverdét kellene felállítani a szentdomokosi bánya mellett és ilyen értelmű javaslatot tett mind Csányinak, mind a Honvédelmi Bizottmánynak. A pénzügyminisztérium részéről Duschek Ferenc államtitkár azonban március 27-én azt válaszolta, hogy a pénzveréshez szükséges gépek rögtöni megszerzése lehetetlen és a gyakorlott munkások hiánya is megakadályozza kívánsága teljesítését. ¹⁴⁾ Valóban, a székely ágyúöntőknek egész működésük alatt csupán csak a rézben nem volt hiányuk, ezzel a szentdomokosi bánya ellátta őket. A bánya tulajdonosával, Zachariás Antallal és Bodor Ferenc művezetővel — aki maga is tevékeny részt vett az ágyúöntési munkák előkészületeiben — hamarosan létrejött a megállapodás és január 26-án már 89 mázsa és 64 font rezet szállítottak 12 szekérral Balánbányáról Kézdivásárhelyre. ¹⁵⁾ Gál ezredes hamarosan jelentést küld Csányinak „az ágyúöntés sikeréről“, melyet Csányi Kosuthnak továbbít, de e jelentés részleteit nem ismerjük. ¹⁶⁾

A kézdivásárhelyi ágyúöntés további menetéről Németh László kormánybiztos február 22-én Csányihoz intézett jelentése tájékoztat röviden, melyben többek között ezt olvassuk: „A Lőport, gyutacsot, s ágyúkat Kézdivásárhelyen lelkesen gyártják, a Lőport Szacsvai — a gyutacsot Gábriányi — és ifjabb Jancsó József gyógyszerészek — és az ágyúkat a lelkes Gábor Áron Tüzér főhadnagy s ifjabb Turóczi Mózes készítették“. Ekkorra már újabb ágyúkat öntöttek és szereltek fel, amiről így számol be a kormánybiztos: „Ép ma van készen 6 hat fontos fölszerelt ágyúnk — gyárunkból minden nap ha anyagunk van kettő ki jöhet — s ha az

idők nehezednek — többi harangjainkat is ágyúvá kovácsoljuk“. A napi két ágyú a gyár — jelentős teljesítő képességét mutatja, ez azonban anyagihiány miatt kihasználatlanul maradt. Ugyancsak ebből a jelentésből értesülünk arról, hogy Gábor Áron nemcsak tehetségével és munkájával támogatta az ágyúöntést, hanem anyagilag is, amire valószínűleg az készítette, hogy vállalkozásuk nem talált kellő támogatásra a kormányzervek részéről. Németh kormánybiztos így folytatja jelentését: „Gábor Áron azon felül, hogy éjjel - s nappalt fáradhatatlan munka közt tölti, most a napokban 400, egy néhány változó forintot tett le a haza oltárára. E páratlan hazafi kinek Háromszék mindent köszönhet a fő Hadnagyágnál sokkalta többet érdemel“. ¹⁷⁾

Ezekben a napokban Bem és Csányi is lépéseket tett a kormánynál az ágyú- és lőszergyártás fellendítése, illetve állami támogatásban részesítése érdekében. Bem tábornok február 22-én Meggyesről értesíti Gál ezredest erről. Fontos rendelete így hangzik: „Mai napon írtam a honvédelmi bizottnak, az ágyú öntéshez és puska készítéséhez szükséges szerek iránt, s biztosan hiszem, hogy gyors intézkedés fog tétetni, hogy ezen kellékeket ezredes Úr minél előbb megkaphassa; fel kérem tehát, hogy intézkedéseit úgy méltóztassék tenni, hogy mihelyt ezen kellékek megérkeznek, mind az ágyú öntés, mind a puska készítés szakadatlanul folytattassék.“ ¹⁸⁾ Csányi február 27-én Besztercén kelt levelével egyenesen Kossuthhoz fordul és hasonló kérést tolmácsol. „Kézdi Vásárhelynek, — írja, — mely hely nagy mértékben tünteti ki magát a hazafiságban — pénzre, salétromra, kénköre, vásra van szüksége — és önre...“ s utasítást kér, hogy ezeket miképpen szerezhesse be. ¹⁹⁾ A kormány válasza és intézkedése természetesen késett, a már ismert álláspont miatt.

Közben Gál ezredes a csíki és háromszéki kormánybiztossal együtt újabb terveket dolgozott ki a hadianyaggyártás kibővítésére. Február 16-án megvizsgálták a magyarhermányi vasgyárat, melyet Heydte a fülei hámmal együtt leégetett volt és rendelkeztek a leggyorsabb felépítése iránt, ²⁰⁾ hogy az ágyúgolyókhoz, ágyukhoz és azok felszereléséhez szükséges vas biztosítva legyen. A helyreállításra szükséges 2000 forintos összeg felét Mikó Mihály csíkszéki kormánybiztos már február 23-án kifizette — előlegként a termelendő vert- és öntöttvasra —, ezer forintot pedig a háromszéki kormánybiztostól kért kölcsön addig, míg Csányitól megkaphatja az egész helyreállítási költséget. ²¹⁾

Gál Sándor kezdeményezésére a csíkszentdomokosi rézbányán is hozzákezdtek ágyúöntő és löporgyár felállításához, mert Gál érvelése szerint ez a vidék biztonságosabb az ellenségtől, mint Kézdivásárhely, de valószínűleg a csíki születésű Gál lokálpatriotizmusának is szerepe volt e terv megszületésénél. Másrészt pedig a csíkszeredai székhelyéhez is közelebb esett s a rezes helyben dolgozták volna fel. Így érthető, hogy a február 26-án Csányihoz intézett jelentésében kevés lelkesedéssel ír a kézdivásárhelyi gyárról, ahol az ágyúöntés és löporkészítés szüntelen folyik ugyan, de „az anyag hiánya miatt csak kis szerű“. A maga tervét így adja elő: „Egyébaránt én rendelkeztem — hogy Csík szék vidékén, mely a leg

bátorságosb hely — a Szent Domokosi rézbányán egy két hét alatt ágyúöntő és lőpor gyár állítassék fel; mire pénzt is előlegeztem; — és még akkép fogok rendelkezni, hogy ezen gyárak lehető tökéletesek legyenek — hogy több száz ágyú és több száz mázsa lőpor készülhessen, de mindenek fölött bűdös kő és cinre van nagy szükségünk, méltoztat sietőleg az átszállítást illő helyről meg rendelni“. ²²⁾ Február 26-án Kosuthnak jelenti Gál Sándor: „Csík Székben a Szent Domokosi rézbányán egy ágyúöntő és egy lőporgyár siető felállítása iránt rendelkeztem“. ²³⁾ Bíró Sándor (később a Hadi Lap szerkesztője), aki tagja volt a hermányi bányát megvizsgáló bizottságnak, még lelkesebb szavakkal ír a szentdomokosi és hermányi tervekről. Szerinte mindkét vállalkozás megvalósítását a szentdomokosi rézbánya — hivatal biztosítja s előbbi helyen 14 nap alatt „egy mindenféle szükséges gépekkel el látandó nagyszerű Lőporgyárt“, Hermányban pedig hét nap alatt egy vaságyú- és golyógyárt állít fel. „A lőporgyár — folytatja — oly nagy szerű leendő, mekkorára a Hon kívánnya, naponta 5—6 — sőt 10 mázsa Lőport is fog gyártani. — Az ágyú és golyó gyárban 12-18 — sőt 24 fontos ágyúk is gyártathatnak.“ ²⁴⁾

A szentdomokosi ágyúgyár felállításának előkészületei valóban megkezdődtek, erre a célra Gál Sándor március 8-án újabb ezer forintot adott Bodor Ferenc művezetőnek. ²⁵⁾ A gyár méreteinek nagyságára következtethetünk annak a kimutatásnak az alapján, melyet Gál ezredes a székely hadi főparancsnokság március havi pénzszükségletéről készített és küldött el Csányinak. Ebben 8000 forintot igényel a Csíkszékben felállítandó puskaporgyár és ágyúöntő műhely költségeire s az ezekhez tartozó személyzet havi fizetésére, míg a kézdivásárhelyi ágyúműhely, puskapor- és gyutacsgyár havi költségeire csak 5000 forintot irányoz elő, amiből az tűnik ki, hogy a szentdomokosi gyárat jóval nagyobbnak tervezte a már meglévő kézdivásárhelyinél. ²⁶⁾ A gyár felállítását Gábor Áronnal közösen kezdte meg, akit magához hívott Csíkszeredába, de úgy látszik, hogy az eredeti terven hamarosan módosulások történtek, mert március második felében már nem Szentdomokoson, hanem Csíkszeredában készülnek az ágyúöntésre. Itt vállalkozik arra március 21-én Gábor Áron, hogy a várban felállítandó ágyúöntő kemencét elkészíti és az anyagok beszerzésére 300 forint előleget vesz fel Gál ezredes hadipénztárából. ²⁷⁾ Az ágyúöntési előkészületekre utal az az adat is, hogy ugyancsak március 21-én „az ágyúöntés tárgyában tett hivatalos utazási fuvarpénzt“ is kifizet a csíkszeredai hadipénztár Gál ezredes utalványára. ²⁸⁾ A kormánytól kért segítyt a csíki ágyúgyárra nem kapta meg Gál, de a maga lehetőségei szerint tovább folytatta az előkészületeket és április közepén ismét két kemence építéséről értesülünk, ²⁹⁾ majd elrendeli, hogy az ágyúöntéshez szükséges mindenféle anyagot Csíkszeredába kell szállítani. ³⁰⁾ Nincs tudomásunk arról, hogy a gyárat üzembe helyezték vagy bármit is gyártottak volna benne, utolsó értesüléseink május 1-ről és 6-ról csak annyit mondanak, hogy az ágyúk felszerelése Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen folyik, ³¹⁾ de valószínű, hogy Szeredában csak a Kézdivásárhelyen

öntött ágyúkat szerelték fel. A helyreállított magyarhermányi gyár viszont a szabadságharc leveréséig működött és nagymennyiségű ágyúgolyó került ki belőle.

A réz- és vasanyagot mindvégig biztosította a szentdomokosi és hermányi bánya, ebben fennakadás alig történt, de annál nagyobb nehézséggel járt az ón, ólom, cin és kén, valamint a salétrom beszerzése, illetve előállítás. Mikó Mihály csíki kormánybiztos már február 24-én azt jelenti Csányinak, hogy az ágyúk öntésével fennakadtak, mert ércük ugyan van elég erre a célra, de ólom vegyítékül nincs és arra kéri az országos biztost, hogy Nagybányáról küldjön számukra ólmot. Egyúttal megbízott emberét, Kocsis Antalt is küldi, aki Nagybányáról az ólmot elszállíttassa. „Mihelyt ólmot kapnánk és puskaport — írja — az ágyúk és ágyúgolyók öntése a leggyorsabban haladna elé”.³²⁾ Csányi március 2-án köszönetet mond Mikónak az ágyúöntés körüli munkájáért, de egyben értesíti, hogy önt és puskaport nem küldhet Nagybányáról, ellenben ha lehet, Nagyváradról, az állami fegyvergyártól fog szerezni.³³⁾ Természetesen a nagyváradai gyártól nem sikerült a szerzés.

A lőporgyártásnál nélkülözhetetlen kén beszerzése ugyancsak nagy nehézségekbe ütközik, mert a környéken sehol sem bányászták számot tevő mértékben. Ezen a hiányon jóideig úgy segítettek, hogy Moldovában vásárolták össze és onnan csempészték be a ként. A kézdivásárhelyi főbíró és a löszergyártás egyik biztosa 1849 áprilisának végén némi büszkeséggel hivatkozik rá, hogy a moldovai kén beszerzését neki sikerült megoldania, mégpedig olyan mennyiségben, hogy 1848 őszétől állandóan ezt használták a lőporkészítéshez. Mint maga írja: „Nem mulattam el semmit, több portékák közt, Moldvából, töstént Búdöskövet, a lehető nagy mennyiségben hozatni, miből mind ez ideig gazdálkodtunk.”³⁴⁾ Valomlásába azonban némi túlzás csúszott be, mert a kén hiánya már február óta mutatkozott és beszerzésének ügye napirenden volt. Az országos biztost és a hadügyminisztériumot egyre ostromolták erre vonatkozó kérésekkel; kérésüket végül a hadügyminisztérium is támogatta és már február 28-án rendelkezett a nagybányai lőpor- és salétrom-főfelügyelőséghez, hogy 200 mázsa salétromot és a hozzá aránylagosan szükséges kénkövet szállítsanak a Kézdivásárhelyen „jó móddal fel állított lőporgyárba”. A szállítmány el is érkezett Marosvásárhelyig, de itt utolérte az Eszterházy-féle felfogás szele és nagyobb részét visszairányították Nagyváradra, úgyhogy Kézdivásárhelyre csak 64 mázsa salétrom és 9 mázsa kén jutott el belőle. A Csányi helyébe lépő Szentiványi Károly országos biztosnak is felpanaszolja Gál Sándor május 24-én ezt az eljárást, mert amint írja, „nem tudhatni, minő rendeletből” térítették le útvjáról az annyira várt küldeményt. „Illy nem reménylett meg csalódás mián — folytatja — a Kézdi Vásárhelyi és Csik Madarasi lőporgyárak munkái tökéletesen megakadtak, mivel a salétrom termelés még nem gyarapodhatott annyira, miszerint az előmutatható salétromból a két gyárt ellátni lehessen”. Kéri tehát az országos biztos, hogy mivel az állam kettős kárt szenved e helyzetből kifolyólag (ti. a gyárak haszonvétlenül állnak, másrészt a munkásokat fizetni kell erre az időre is), intézkedjék, hogy a szükséges anya-

gok mielőbb megérkezzenek és a gyártást ismét folyamatba lehessen helyezni. Szentiványi e jelentés vételekor nyomban írt Lahner tábornoknak, a nagyváradi fegyvergyár vezetőjének, hogy ezeket a nyersanyagokat küldje el, de eredménynek nincs nyoma.³⁵⁾ Közben március második felében újabb megbízott, Bartók László hadnagy járt Gyergyóból Nagybányára a szállítmányok ügyében és útjában Kolozsvárt az országos bizossal is érintkezett.³⁶⁾

1849 májusában az a terv került előtérbe, hogy a háromszéki és csíki kéntelepeket kutassák fel és aknázzák ki. Csányi László május 6-án Háromszékre rendeli Antos József verespataki bányász-tisztet, hogy a torjai Büdöshegy és lázárfalvi kéntelepek vidékét kutassa fel, a környékbeli lakosoktól is adatokat szerezzen, hogy hol és miként lehetne kénkőbányát nyitani. Régi feljegyzések alapján az ozsdolai határban is sejtettek kénleleteket. A gyulafehérvári bányaigazgatóság levéltárából kikeresték a Torja vidékén 1717-ben végzett kutatásokról szóló kincstári szakvéleményt, hogy ennek felhasználásával folytassák tovább a munkát. Csányi erre vonatkozólag intézkedik Eder Károly nagyszebeni kincstári tanácsoshoz, Németh László háromszéki és Rauber Nándor erdővidéki kormánybiztoshoz.³⁷⁾ De a gyorsan alakuló hadi események megakadályozták e tervek keresztülvitelét, így a lőporgyártás továbbra is nehézségekkel küzdött.

Az ön hiányát is a radnai bányától igyekeztek pótolni, bár ez szintén nehézségekkel és késedelmesen ment. A sürgető kérésekre Csányi február 27-én jelentette Kossuthnak, hogy önt Radnáról küldhet Kézdivásárhely számára³⁸⁾ és intézkedett a bányahivatalhoz 50 mázsa ön kiszolgáltatásáról, Mikó Mihály kormánybiztos pedig értesítette, hogy a Kézdivásárhelyre való elszállítás végett küldje ki Radnára Bartók László csíki hadnagyot.³⁹⁾ A levelet Kocsis Antal, (aki a kén és salétrom ügyében Nagybányán is járt) vitte meg Kolozsvárról Mikónak, aki nyomban meg is bízta őt, valamint Jakabfi Jánost az önnak Radnáról való elszállításával. A bányahivatal azonban, mely a régi osztrák rendszer szerint működött, nem sietett a nyílt parancsok végrehajtásával és Csányi március közepén meg is dorgálja a bánya vezetőségét, amiért mindezideig nem tettek hozzá jelentést a Kézdivásárhelyre rendelt ön elszállításáról. Végre március 19-én adta át a radnai bánya az 50 mázsa önt Mikó kormánybiztos megbízottainak.⁴⁰⁾ A szállítmány Gyergyószentmiklóson keresztül csak április elején érkezett meg Csíkszeredába, amint Gál Sándor ezredes Csányihoz intézett jelentése bizonyítja.⁴¹⁾ Ez a mennyiség természetesen csak részben fedezhette a szükségleteket és júniusban is újabb radnai ólomszállítmányt sürgetnek az országos biztos által, miután a kézdivásárhelyi lőszerkészítő műhelybe „sok ólom megkivántatik golyóknak és más szükségességekre“.⁴²⁾

Úgy látszik, hogy a tavasz közepén már a hermányi bánya sem tudta kellőképpen ellátni vassal a megnövekedett ágyú- és golyóöntő üzemeket és más beszerzési módról is kellett gondoskodni. Erre vall az a körülmény, hogy áprilisban Gál Sándor főparancsnok már magánszemélyektől is felvásárolja a vasat az állam számára. Így a bardóci Gyerey Elektől

40 mázsa „spáring, ráf és singvasakat“ vesz meg 560 forintért s a körülmények sürgető voltára utal az az eljárása, hogy a vételárat előre kifizeti, bár a szállítás csak tíz nap múlva kell megtörténnék. A határidő leteltkor azonban csak 25 mázsa vasat ad át Cserey, a többire pedig újabb haladékot kér. ⁴³⁾

*

A kézdivásárhelyi ágyúöntő és lőszergyártó üzem működéséről az újabb adatok alapján már részletesebb képet rajzolhatunk az eddiginél. Gál ezredes március 20-i jelentése szerint ebben az aránylag nyugalmas, ellenségtől nem háborgatott időszakban hetenként két vagy négy ágyút állítottak elő és adtak át a székely had főparancsnokságának rendelkezésére. ⁴⁴⁾ A műhelyek méretét és személyzetét is ismerjük már, nemcsak számszerint, hanem a vezetők és egyszerű munkások nevét is egyenként. Legelső részleges kimutatásunk a lőporgyárról és salétromföldéről van, már január 27-ről, Kováts Dániel főbiztos és Nagy Mózes biztos aláírásával. A lőporgyár vezetője Szatsvai János, mellette Molnár Jósiás „számvévő gazda“-ként szerepel. Ekkor 9 egyes külű működött és 2 négyes külű s jelek szerint a külűk állandóan működésben voltak, a munkások pedig két váltásban dolgoztak, így a külűknél 34, névszerint felsorolt munkás működött. Ezenkívül volt két ügyelő és vakaró a külűk körül, ugyanennyi rostáló, két személy az anyagok elegyítésével, fel- és lehorodásával foglalkozott, volt egy asztalosuk, szekeresük és ordináncuk, így a két vezetőkön kívül összesen 45 személy dolgozott a lőporgyárban. Ide tartozott még a külön felsorolt 13 szénégető is, akik között egy ügyelő, egy bevető és adó volt, egy pedig szekeres. A salétromgyár vezetője Csi-szér Mózes, mellette Baka Mihály „salétrom termelő“-ként szerepel. A névszerint felsorolt 22 „működő egyén“ közül öt földkereső és szállító, akik közül egy „mindig helyt ül“ s van egy szíjgyártójuk és egy molnárjuk is. Mindkét gyárban a munkások tulnyomó része helybeli, de akad köztük néhány kurtapataki, szentléleki, kantai, lemhényi és nyújtódi is. A két üzem tehát a négy vezetőkön kívül összesen 80 munkást foglalkoztatott január végén, ami az erdélyi ipar akkori fejlettségéhez képest figyelemreméltó nagy szám. ⁴⁵⁾

Másfél hónap alatt lényeges fejlődés állott be a két üzem működésében. Március közepéig a lőporgyárnál a külűk, vagyis stompok száma 11-ről 20-ra emelkedett, igaz, hogy a feljegyzés szerint „a Stompok pedig rosszak, nehezen járók“. A munkások összetételében is némi változás következett be. Ekkor 40 „törő egyén“ dolgozott két csoportban és hetenként váltották fel egymást, továbbá 8 szitálót és rostálót, 3 másodfelügyelőt találunk az üzemben az igazgatón kívül, így a munkások száma 45-ről 50-re emelkedett, a szénégetők száma pedig 13-ról 15-re. Naponta 70—80 font lőpor készül, a száradó napot is hozzávéve. A salétromgyárnál ugyanekkor 3 „földkereső biztost“ és 6 munkást találunk a két igazgatón kívül, tehát a tényleges dolgozók száma 22-ről 9-re esett, de ennek nem az az oka, mintha az üzem működése csökkent volna, hanem azzal magyarázható, hogy a környező falvakban a föld hordásával és fuvaro-

zásával foglalkozó egyéneket már nem a gyár alkalmazta, hanem a szék vezetősége adta. A feljegyzés azt is megemlíti, hogy a ként „kapják moldovából és debretzen felől is“ és havonta nyolc mázsa salétromot készítenek. ⁴⁶⁾

Az ágyúöntő és felszerelő gyár összetételére és személyzetének névszerinti megismerésére április végéről van hiteles okmányunk: az a megállapodás, melyet az alkalmazottak havi fizetésének megszabása alkalmával hoztak létre április 30-án, Hankó Ferenc százados hadbíró és a gyárak felügyelője, valamint Turóczi Mózes tüzérhadnagy aláírásával. Ennek tanúsága szerint a gyár nyolc részleggel működött: a tulajdonképpeni ágyúöntőkön kívül volt esztergályos, lakatos, kovács, asztalos, kerekes, nyerges és hámkészítő műhely, melyeknek mindegyike egy felelős művezető irányítása alatt egy-két segéddel és több-kevesebb számú munkással dolgozott. A személyzet jegyzékében természetesen nem szerepelnek a tulajdonképpeni vezetők, így Gábor Áron és Turóczi Mózes sem, akik katonatiszti rangban működtek és az ezredtől kapták tiszti fizetésüket, így a gyár ténylegesen dolgozó alkalmazottairól kapunk hű képet a kimutatásból.

Az ágyúöntő műhelyben, vagyis „az Ágyú öntő Cső mellett“ dolgozók művezetője Végh Antal, mellette két öntő és mintázó segédet találunk, valamint tíz munkást, így összesen 13 személy foglalkozott magával az ágyúk öntésével. Az esztergályos műhely művezetője Dummel Ferdinánd, mellette csak egy segéd működött. A lakatosok felelős művezetője Szabó Dániel három legénnyel és ugyanannyi tanulóval dolgozott. Legnagyobb volt a kovácsműhely, melynek élén két felelős művezető állott, Pásztor István és Bálint Ferenc, irányításuk alatt pedig két segédet és huszonöt munkást találunk. Az asztalosok művezetője, Nagy István két segédre és egy tanulóra ügyelt fel. A kerekesek művezetője, Nagy Lajos mellett tizenkét legény dolgozott, a nyerges és hámkészítő munkát pedig csak egy-egy személy látta el, mesteri, illetve segédi rangban. Az ágyúöntő és felszerelő gyár fizetéses munkásainak a száma tehát összesen 70, fizetésük összege 904 forint. ⁴⁷⁾

A löpörgyár termelési módjáról, személyzeti összetételének alakulásáról júniusból vannak még részletes adataink, amikor az említett két vezetőn, Szacsvain és Molnáron kívül a következő fizetéses alkalmazottakat találjuk: egy üstmestert, egy felügyelőt, három szitálót és ugyanannyi rostálót, két lőporvegyítőt, 27 külűhúzó, egy fuvarost és egy „rendszeres szolgát“, összesen 39 munkást. A termelés módja rendszeresítésen esett át, ez magyarázza a január vége óta mutatkozó öt főnyi létszámcsökkenést. Ugyancsak átalakulhatott a löpörgyár kapcsolata a szénégetőkkel is, mert míg januárban ennek személyzetét is a gyárhoz sorozták, júniusban már csak egy széngyári elnöknek adnak havi fizetést és az átvett szénmennyiséget fizetik ki ahelyett, hogy napidíjat adnának a szénégető munkásoknak. Így a löpörgyár június havi költségvetése 947 forintba rugott. ⁴⁸⁾

Az ágyúgyár, löpörgyár és salétromfőző gyár mellett negyedik osztályként működött a kézdivásárhelyi „arsenálban“ a gyutacskészítő mű-

hely, melyben nagyobbára nők és gyermekek dolgoztak Jantsó József hadnagy, „gyutacsgyárvezető és számvevő“ irányításával. Ha a gutacs-készítők számát csak 10—15-re becsüljük és ehhez hozzáadjuk a másik három részlegben dolgozó 140—150 főnyi fizetések munkást, valamint a 8—10 főnyi vezető személyt, a kézdivásárhelyi gyárban foglalkoztatottak száma olyan nagyra rug, hogy ennek alapját az üzemet méltán tekinthetjük az akkori erdélyi ipari üzemek egyik legjelentősebbjének. Összehasonlításként utalhatunk arra, hogy 1856-ban a Bogsánon, Resicán, Glanclán és Dognácskán létezett négy állami vasműben összesen 287 munkás dolgozott,⁴⁹⁾ tehát egyikre átlag 70—72 személy jutott, vagyis alig fele annak, amit Kézdivásárhelyen együtt találunk.

Vessünk rövid pillantást a gyártási folyamatokra. Németh László kormánybiztos jelentéseiből láttuk, mindig azt hangoztatja, hogy a kézdivásárhelyi gyárban Turócziék kifúrják az ágyúcsövet, tehát nem lyukasan öntik. Szögezzük le mindenekelőtt, hogy ez tévedés. Ezek után félreértésektől mentesen idézhetjük a kézdivásárhelyi „Gyutacs-Lőpor és Salétrom készítő Bizottmány“ február 15-i jelentését Háromszék kormányhivatalához, amelyben ifjabb Turóczi Mózes érdemeit méltatják: „ámbár szegény és saját fenntartásával, minden napi szükségeivel küzdeni kénytelen, mégis, mihelyt a hon felett a vész borongani kezdett, azonnal személye és vagyona feláldozásával megkezdte az ágyú öntést, még pedig rézből s hogy tökéletesebb legyen...“ Eddig helytálló a szöveg. Most jön a vitatható rész: „... mesterségesen fölfedezett furukkal kifúrta — ezt kétség kívül Erdélyben, olyan, ki nem vándorolt, nagy gyárat nem látott, eddig elő senki sem tette...“⁵⁰⁾ A szép szöveget sajnos fenntartással kell vennünk, ámbár az említett Bizottmány főbiztosa, Kováts Dániel és biztosa, Nagy Mózes sajátkezűleg írja alá. És ennek a szövegnek az alapján Csányi László országos biztos március 5-én Kolozsvárról tovább jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy „Turóczi Mózes az ágyú öntést kezdé meg pedig rézből, és az általa felfedezett fúrókkal furta ki azt“.⁵¹⁾

A kortársak is tévedhetnek saját korukat illetően, ezt már nem kell bizonyítanunk. De mind a tovább élt kortársak emlékezete, mind az utókor irodalma egyöntetűleg tudja és vallja, hogy ágyút nem fúrtak Kézdivásárhelyen, nem is idézve most újra Eszterházy ítéletét. Bodola Lajos például elég részletesen leírta a székely ágyú öntésének módját.⁵²⁾ Honnan a félreértés mégis? A magyarázat egyszerű. Az 1848 végén Fülében, Hermányban és Sepsiszentgyörgyön öntött kezdetleges ágyúkhöz képest a kézdivásárhelyi műhely nagy fejlődést jelentett. Turóczi ugyanis, mint üstgyáros, nemcsak jobban értett az érc vegyítéséhez és öntéséhez, hanem a Gábor Áron által megadott mintákat új technikával állította elő: az eddigi vízszintes helyzetben történt öntés helyett — ha nem is érhetette el az ideális függőleges öntést, amelynél az öntvény a leghomogénebb

— 30 fokos szöghajlású helyzetben öntötte ki a csöveket és ami a legfontosabb, az öntés után az ágyúcső belsejében mutatkozó egyenetlenségeket, dudorodásokat leesztergályoztatta. Erre szolgált az „esztergárius műhely“ és ezt a csiszolást tévesztették össze némelyek a fúrással. Ha a

tömören öntött ágyúcső kifúrásának problémájával nem is tudtak megbírkózni, de a lyukasan öntött csövek fémesztergályozási módszerére be rendezkedtek és ezzel nagyban megközelítették a tökéletességet.

Az ágyúöntés módját Bodola Lajos a következő képpen írja le: „Először is fából az ágyú a maga rendes méretei szerint ki lett faragva, simára esztergályozva, aztán az ágyú két füle közti vonal hosszában két fél fél ágyúra lett fűrészelve. A két fél ágyút két agyaggal tömött ládában lemintáztuk s mikor a minták jól kiszáradtak, azokat egymáshoz illesztettük pontosan s olyan szorosán, amint vaskapoccsal tehettük.“⁵³⁾ Az öntvény minősége nagy mértékben függött a ládákban lévő anyag finomságától, mert ha durva homok vagy kavics vegyült beléje, ez az öntvényen is dudorodásokat okozott. Ennek a hibának az elkerülésére oly nagy gondot fordítottak, hogy a szindi kaolinbányából hozattak finom porcelánagyagot. Kérésükre Csányi László március 6-án rendelkezik Torda megye főispánjához, hogy száz mázsa szindi porcelánanyagot küldjön rögtön Kézdivásárhelyre, mert „ennek meg érkezésétől függ mentül számosabb ágyúknak elkészítése“. A főispán készíttessen annyi ládát, amennyibe az agyag belefér „s azt annyi szekérre mennyi elbirandja, rakassa fel — és indítsa útra, ellátván szükséges úti levéllel Kvásárhelyre, hol a város fő bírása át veendi és az ágyú gyárnak átadandja — A szállítás vonala leszen Mvásárhelyen Székelyudvarhelyen Cs.szeredán át Kvásárhelyre. — Az úti levélbe világosan rendelje meg miként mindenhol tovább szállításra szekeret és fedezetet adassanak, fellelősek lévén a késedelemért.“⁵⁴⁾ Március 11-én a tordamegyei főispán már jelenti Csányinak, hogy rendeletét késedelem nélkül teljesítették és száz mázsa szindi porcelánagyag „24 átalagokban még tegnap elindított Kézdi vásárhelyre.“⁵⁵⁾

Gábor Áron és társai tehát mindent elkövettek, hogy az akkori lehetőségek között a legjobb minőségű gyártmányokat állítsák elő. De amint tudjuk, valósággal újra fel kellett fedezniök a gyártási módokat, folyamatokat. Ebben a tekintetben roppant jellemző a salétromgyártásnál május közepén felmerült problematika, hogy ki mennyire és mimódon ért a mesterségéhez. Ekkor ugyanis az udvarhelyszékiek tanácsot kértek a kézdivásárhelyiektől a salétromgyártás módjáról. A kézdivásárhelyiek két szakemberüket el is küldték Udvarhelyre, hogy betanítsák az ottaniakat. Ámde kiderült, hogy az udvarhelyiek — ahogy ez lenni lenni szokott — többet tudnak (ámbár kevesebbet tesznek) és egyenesen tudatlansággal vádolták őket. Erre a vádra válaszol Nagy Mózes, a kézdivásárhelyi lőszergyárak felügyelője, roppant talpraesetten és tanulságosan. Ebből a néhány soros írásból kiderül, hogy a háromszékiek nemcsak ágyút és hozzávaló lőszeret gyártottak, hanem a tudományelmélet és kutatási módszer kérdéseivel is tisztában voltak. És az is, hogy az úgynevezett önkéntes, spontán kezdeményezéseik, megnyilvánulásaik mögött mennyire tudatos, értékelő, számító értelem állott. Azt írja Nagy Mózes a szóbanforgó két bevádolt emberről, hogy azok a szakmájukat értik becsületesen, azt többször és húzamosan bebizonyították, de mivel gyakorlatilag tanulták, nem pedig könyvekből, tudományos rendszerben, ezért őket a gya-

korlati módszerből nem szabad kivenni és akkor bizonyos, hogy helyüket úgy betöltik, rendelkezésüknek úgy megfelelnek, mint akármelyik teoretikus, „tapasztalati igazság lévén, hogy a theoria és praxis egy személyben hamar egyesül — két személyben pedig, sürgető körülmények közt semmit sem ér, sőt ront...“ Tehát a körülményeket, az elérhető gyakorlati eredményeket kell figyelembe venni és nem elméleti vitákkal ölni az időt. Az egyszerű gyakorlati embereket, vagyis ahogy írja, „a természet fiait“ nem szabad teóriai elmélkedésekkel, vagyis vegytani kísérletekkel terhelni vagy zavarni, hanem „szabadon kell őket bocsátani — működésükben nem hátrálni — s hiszem, hogy szégyenben nem maradnak...“ Viszont bárkinek szabadságában áll, hogy saját képzésére vegytani kísérleteket tegyen „s könyvekből tanulja meg azt, mit a gyakorlat tud csak életbe léptetni — de a haza rovására esik, ha a tudományos rendszerezéseket, az egyszerű gyárokbá is tanári módon akarják bevinni.“ Avatatlanságukat tehát csak annyiban hiszi el — fejezi be véleménymondását a lőszergyárak felügyelője —, amennyiben szerénységből magukat mások által vezetni engedték és a sokat tudni akaró „művészeket“ tervezeteikkel el nem utasították.⁵⁶⁾ Ezek a sorok híven tükrözik a Gábor Áron-féle ágyúöntés és lőszergyártás, hogy úgy mondjam, elméleti alapjait. És meggondolkoztató, hogy ezek az emberek mennyire tisztában voltak a saját korlátaikkal s mennyire tudatosan hídalták át az elméleti szakképzettség és gyakorlati tapasztalat közötti különbséget, elsőbbséget adva a gyakorlati tudásnak, a különféle elméleti variációk mellett. Szinte a nálunk hagyományos ezermesterség autodidaktikus gyakorlatának elméletét találjuk itt.

*

Közben Gábor Áron állandóan útban van az egymástól nagy távolságra fekvő gyárak és hámorok között, Kézdivásárhelytől Magyarhermányig, Csíkszeredáig, a Tölgyesi-szorosig és személyesen irányítja a sokféle szerteágazó hadianyaggyártást. Mindenkinek benne van a bizalma és lehetőleg tőle személyesen várja a tanácsot, útmutatást, vagy éppen a döntést a fontosabb kérdésekben. Amikor Udvarhelyszéken február vége felé felmerül a terv, hogy ott szintén ágyút öntsenek, nyomban arra gondolnak, hogy Gábor Áront odahívják és a szék kormánybiztosa a kézdivásárhelyi térparancsnoksághoz fordul ilyen irányú kérésével.⁵⁷⁾ De azt a választ kapja Hankó százados hadügyésztől, hogy „Gábor Áron tüzerfőhadnagy itt nem nélkülözhető, s a legjobb akarat mellett is Udvarhelyszékre nem mehet“, az ágyúöntés céljára összegyűjtött anyagot tehát szállítsák Kézdivásárhelyre, mert Gábor Áron ott, „a sok bajjal és nagy utánlátással újjból épített kemenczében öntend mind addig ágyúkat, míg anyaga leend.“⁵⁸⁾

Csányi László teljhatalmú erdélyi kormánybiztos azonban más véleményen van és sürgeti az udvarhelyszéki ágyúöntés megkezdését, mert mint február végén írja, „Ágyuk és ide tartozó golyók szaporítása a legfontosabb feladatunk.“ Igaz, hogy ő másképpen tervezi az udvarhelyszéki ágyúöntést, mint a székelyudvarhelyiek, akik a fentiekben csak az össze-

gyűjtött harangok és más fémanyagok ágyúvá öntésére gondoltak. Csányi tervei sokkal messzibb mennek, ő a lövétei vasgyárban akarja az ágyúöntést megindítani, hogy az ottani nyersanyagot használják fel. És a Gábor Áron iránti nagybecsülését mutatja, hogy ezt a tervet is csak általa látja kivihetőnek. Ezért rendelkezik mind a háromszéki, mind az udvarhelyszéki kormánybiztoshoz, hogy Gábor Áron tüzérfőhadnagyot azonnal indítsák útnak, hogy „az Udvarhely széken Lövétén vagy Kénosban fekvő vasgyárban öntessen a lehető legnagyobb sietséggel mentől több ágyúkat —, és ezekhez golyókat, egyszersmind mentől több ifiú embereket az öntendő ágyúk mellé tüzeeknek oktasson be.“ Csányi azt is Gábor Áron szakértelmére bizza végeredményben, hogy a lövétei gyárban öntendő ágyúkhöz anyagul az ott található nyersvasat használja-e, vagy akár Csíkszentdomokosról szállítson rezet, akár pedig a templomok felajánlott harangjait olvassza be. Az udvarhelyszéki kormánybiztosnak külön meghagyja, hogy amikor Gábor Áron az öntéssel foglalkozik, lássa el minden szükségességekkel, hogy például szekerekben és lovakban se szenvedjen hiányt.⁵⁹⁾

Az udvarhelyszéki ágyúöntés terve azonban mégsem vált valóra, viszont a golyóöntés hamarosan megindult a lövétei hámorban és jelentős méretűvé fejlődött. Közben Csányi Kolozsvárt is ágyúöntő műhelyt akart létesíteni, a begyűjtött harangok felhasználásával s ennek létrehozására szintén csak Gábor Áront találta alkalmasnak. Már március 7-én azt jelentő bizalmas levelében Kolozsvárról Kossuthnak, hogy „Gábor Áront ide rendelem, megkísérteni itt is az ágyú öntést“,⁶⁰⁾ majd öt nap múlva újra intézkedik a háromszéki kormánybiztoshoz, hogy Gábor Áront haladéktalanul küldje Kolozsvárra az állam költségén.⁶¹⁾ A háromszéki viszonyok azonban késleltették rendelete végrehajtását, ezért Csányi március 16-án közvetlenül a kézdivásárhelyi térparancsnoknak rója fel, hogy már két rendbeli levelének nem tettek eleget, amelyekben Gábor Áront Kolozsvárra hívja fel. A késeletmet azzal véli magyarázhatni, hogy Gábor Áron talán nincs Kézdivásárhelyt s „ha ott lenne — folytatja — tessék nevemben felkérni őt a mielőbbi megjelenésre, mert mi előtt én az ő practicus nézeteit tudnám az itt alakítandó ágyúöntésről, a dologba nem akarok kezdetni, mert a bizonytalan experimentálásoknak nem vagyok barátja.⁶²⁾ Figyelemreméltó, hogy az elmélet és gyakorlat viszonyának kérdésében Csányi nézetei mennyire azonosak a kézdivásárhelyi löporgyárak felügyelőjének imént ismertetett fejtegetésével; mindketten a gyakorlati, tapasztalati tudást elébe helyezik az elméletnek s nem hajlandók a tapasztalat alapján elérhető eredményt elméleti okoskodásokért, vagy próbálkozásokért kockáztatni. Ez a módszerbeli kérdés nemcsak Csányi gyakorlati érzékét, a népi ezermesterkedés iránti bizalmát bizonyítja, hanem arra is rávilágít, miért folytathatták együtt — Csányi és Gábor Áron — az ágyúöntés érdekében a küzdelmet az Eszterházy-féle, a népi megnyilvánulások iránt érzéketlen felfogással szemben.

A sok sürgetés után végre március 23-án Németh László háromszéki kormánybiztos megindokolja, hogy miért nem mehet Gábor Áron Kolozsvárra. „Tüzérszázados Gábor Áron iránt írt rendeletét bár mennyire vágy-

nám is telyesíteni — két fontos okból látnám célszerűnek — sőt nélkülözhetetlen szükségesnek későbbig halasztani“ — írja. Egyik ok, hogy a februári első orosz invázió után nem bizonyos, hogy az intervenciók szándék megszűnt-e és folyton tartaniok kell az ellenséges betöréstől. A másik okot szószerint idézem, mert a kormánybiztos szavai híven tükrözik azt a végtelen ragaszkodást, amivel a nép Gábor Áron iránt viseltetett. „Másik az, hogy a nép ez embert úgy nézi, mint védangyalát — ki a veszély perceiben — mindenütt ott vala hol szükséges — ha ő távol lenne s a szélekről ellenséges mozgalmak történének — bajosan tudnók tájékozni magunk — tanultabb tüzéink mind a táborba lévén.“⁶³⁾ A háromszéki térparancsnok Csányi rendeletére adott válaszából azt is megtudjuk, hogy Gábor Áron ebben az időben ágyúgolyóöntés végett Magyarhermányban tartózkodott.⁶⁴⁾ A térparancsnok utána küldte a Kolozsvárra szólító rendeletet, de ő ellenkező irányba, Békás felé sietett, hogy az ágyúk elhelyezésére felügyeljen, azoknak az intézkedéseknek keretében, amelyeket a küszöbön állónak vélt újabb orosz beözönlés megakadályozására tettek. Innen álruhában behatolt Moldovába, egészen Piatra Neamțig, hogy az oroszok mozdulatait kikémlelje. Április 9-én azzal a riasztó hírrel érkezett vissza Gyergyószentmiklósról, hogy a tölgyesi és békási szélekhez két-három óra távolságra mintegy 6—7 ezer orosz érkezett nyolc ágyúval és 40 szekér municióval, hogy a két sorozson egy héten belül betörjön. Orosz hadmozdulatok, határszéli terepszemlék valóban történtek ekkoriban ezen a vidéken s bár a székely főparancsnokság higgadtan ítélte meg a helyzetet, mégis jónak látta olyan újabb védelmi intézkedéseket tenni, amelyek miatt ismét haldékok szenvedett Gábor Áron kolozsvári útja. Gál ezredes kifejti Csányi előtt, hogy miért van szükség erre a haladéokra. Teljesítenie kell ugyanis Bem tábornagy rendeletét, hogy sürgősen szereltesse fel Kézdivásárhelyen hat ágyút és két tartalékszázalóval együtt küldje Besztercére. „Tehát nekem feladatom — írja — a betöréssel fenyegetett szoros védelmére kellő erőt fordítani — és Bem tábornagy úr rendeletének is megfelelni.“ A két feladat teljesítése érdekében legalább 12 ágyút kell haladéktalanul felszerelni — s ezek mellé a tüzeiket begyakoroltatni —, amit Gábor Áron nélkül nem tehet meg. Ezenkívül a hermányi vashámorban a Gábor Áron által előkészített ágyúgolyóöntés ügye is olyan állapotban van, hogy már éppen meg kell kezdeni az öntést, tehát „nem marad egyéb hátra, mint őrnagy Gábor Áront legalább 8 napig igénybe venni“, de azután néhány napra felmegy Kolozsvárra, vagyis 22-ike táján érkezik oda.⁶⁵⁾

De vessünk egy pillantást Gábor Áron moldovai útjának a nyomába is, ha már Piatra Neamțig bejárt, hogy az oroszok mozdulatait kikémlelje. Az ellenség, ha őt magát nem is ismerte fel, de sajnos elég jó tájékozódás birtokában volt a székelyföldi dolgokról. Tudta már április elején, hogy a székelyek a Békási-szorosban sáncokat ásnak, kidöntött fákból torlaszokat emelnek védekezésül az orosz támadás ellen, Tölgyesnél pedig három ágyújuk is van és még újabbakat várnak.⁶⁶⁾ De még fontosabbak az ágyúöntésről és löszergyártásról szerzett értesüléseik. Március közepén már tudták, hogy Kézdivásárhelyen, mely „két postányira fekszik a Bras-

sóba vezető útvonalon“, ágyúkat öntenek az összegyűjtött harangokból és eddig már öt ágyú készült el, puskaport pedig naponta 40 okkát gyártanak. Sőt április közepén már arról is tudomásuk van, hogy ólmot és más anyagokat Erdély távolabbi részeiből kapnak, nem is beszélve a Csíkszentdomokosról szállított rézről, de az sem került el a figyelmüket, hogy Kézdivásárhelyt tüzeiket kiképző iskola is működik.⁶⁷⁾ Mindezt nekünk is tudnunk kell, hogy megértsük: mindjárt a második orosz intervenció kezdetén, június végén miért indított a cári hadsereg külön expedíciót Kézdivásárhely ellen.

De térjünk vissza Gábor Áron kolozsvári, s majd nagyváradai és debreceni útjához, mert ez jelenti a székelyföldi ágyúöntés második szakaszának kezdetét. Azét a szakaszt, amikor már nem önkéntes lelkesedésből, hanem az állami fegyvergyártás keretébe beilleszkedve, hogy úgy mondjuk, legálisan folyt tovább a munka.

Előbb egy pillanatra mégis meg kell állanunk. Tekintsünk a naptárra. Gál Sándor ezredes, a főparancsnok azt ígérte Csányinak, hogy Gábor Áron április 22-ike táján Kolozsvárra érkezik. És pillantsunk tovább: július 2-án már meghal. Nagyon rövid az ideje. És közben megéri hányatott életének legszebb emberi pillanatát: hűséges élettársa, a csatákban is veletartó, legendás hírű Jusztinája fiat szül neki. Az utókor előtt ez volt eddig emberi életének legnagyobb homálya. A titokzatosság életrajzíróit is csak találgatásokra jogosította fel, ha egyáltalában említeni merték ezt a pontot. Most már nincs kétségünk eziránt: törvénytelennek minősített gyermeke április 13-án született meg és két nap múlva a keresztségben szintén az Áron nevet kapta.⁶⁸⁾ Ekkor 35 éves Gábor Áron és végre beteljesedettnek láthatja már-már összetörtnek tetsző életét: az országos megbecsülés mellé a családi boldogság is társul. Fennmaradt néhány levele tanuskodik arról, hogy az eddig szűkszavú, zárkózott ember milyen beszélő kedvűvé, kedélyessé válik egyszerre. Lehetséges, hogy a kolozsvári utat is azért halogatta, hogy gyermeke születését megvárja. De a keresztelő után nyomban, asszonyát és kisfiát megértő barátok gondjaira bízva a társadalmi előítéletektől terhes világ és a saját rokonsága elől, elindul történelmi jelentőségű útjára.

Csíkszeredában Gál ezredessel megbeszéli távolléte idejére a tenni-valókat. Megállapodnak abban, hogy lőszergyártási laboratóriumot állítanak fel Csíkszeredában és idehozzák a Kézdivásárhelyen már elkészített mintákat, meg az ottani fiatal tanulókat. Jónak látják a sokfelé elágazó fegyverkezési munkák átfogó irányítására egy főgyárfelügyelői tisztség létesítését, de legfontosabb az ágyúöntés további folytatására tett meg egyezésük. Annak ellenére, hogy némely tisztek s köztük a háromszéki alezredes is — az Eszterházy-féle felfogást követve — nem mutattak rokonszenvet a lyukasan öntött ágyúcsövek gyártása iránt, megállapodtak abban, hogy az ilyen ágyúk öntését tovább folytatják távollétében is, mert az a fontos, hogy csak ágyút eleget! Turóczi Mózesnek írt levelében Gábor Áron utasításul adta, hogy ha az alezredes nem engedné lyukasul önteni a csöveket, mutassa fel ezen sorait bizonyoságul, hogy ő az ez-

redes engedélyével és rendelkezésére teszi ezt az intézkedést. Ha száz ágyú készülhet lyukasan, csak öntsék bátran, ő a felelős. További intézkedései a kézdivásárhelyi ágyúöntés akkori stádiumának néhány érdekes részletét tárják elénk. Meghagyja: egészítsék ki a lovas üteget, hogy legyen hat, a lafetta öt hüvelykkel legyen hosszabb, azután öntsenek 12 közönséges hatfontos ágyút, a gyalog ütegre kettőre gombos végűt, s a háromfontosokhoz csak akkor fogjanak, amikor majd ő is otthon lesz ismét.⁶⁹⁾

Kolozsvári tartózkodása, tevékenysége, a tervezett ágyúöntésről mondott lesújtó véleménye eléggé ismeretes.⁷⁰⁾ Egy hetet vesztegetett életéből meddő tanácskozásokkal Kolozsváron, mert semmiesetre sem érkezett a Gál Sándor által ígért április 22. előtt, hanem inkább még később, 26-án pedig már benyújtja tapasztalatainak, tanácskozásainak eredményét Csányi kormánybiztosnak, aki minden ajánlatát elfogadja, de a gyárból mégsem lett semmi.⁷¹⁾ Számunkra az a legfontosabb a kolozsvári tevékenységéből, hogy Csányit is meggyőzte: helyesebb a tervezett nagy ágyúöntő gyárat Kézdivásárhelyt létesíteni. Bár útiterve eredetileg csak Kolozsvárra szólt, innen most, május 5-én Nagyváradra megy tovább, a Csányi által kiadott „Nyílt rendelet” szerint hivatalos kiküldetésben.⁷²⁾ Lehetséges ugyan, hogy már előbb felmerült a váradi út terve is, mert határozott céllal megy: tanulmányozni az ottani állami fegyvergyárban a nagyhírű congrève-rakéta készítését, ami a kor haditechnikájának legféltveőrzöttebb titka volt. Mészáros hadügyminiszter szerint a váradi fegyvergyárban e röppentyűk „az osztrákok által híresztelt lehetetlenség dacára — minden gép nélkül, pusztá kézzel készítették, úgy hogy március elején Erdélyben az első üteg már működhetett. Április végével pedig két más üteg az osztrákokéval nemcsak versenyzett, sőt azokat felül is múlta.”⁷³⁾ Gábor Áron tehát a röppentyűk titkának megszerzéséért ment tovább Nagyváradra. Már Csikszeredában is szó lehetett erről a tervről, de lehetséges, hogy csak Kolozsvárt szerzett tudomást Gábor Áron a röppentyűkről és tervének támogatására Gál ezredest is felkérte levélben. Gál Sándor ugyanis május 8-án a következő sorokat küldi Csikszeredából Csányinak, hogy a tervet elősegítse: „Örnagy Gábor Áron kérése folytán teljes bizalommal felkérem Országbiztos Urat, őt bár 8 napra Nagyváradra bocsájtani a Congrev röppentyűk készítése módjának betanulására, melyre tehetségi képessége annyi készséggel bír, hogy rövid időn mester leend benne.” De e levél Kolozsvárra érkeztek Gábor Áron, Csányi jóvoltából, már ott is volt Nagyváradon.

Váradon azonban megdöbbenő és elkeserítő meglepetések vártak rá: a fegyvergyárba be sem engedték. Mint maga panaszozza Turóczinak, azt sem mondták: „kutyám ne!” Eltekintve a féltveőrzött hadititkoktól, most miután ismerjük az Eszterházy-féle felfogást, melyet Lahner tábornok, a váradi fegyvergyár főnöke is osztott, nem lepődünk meg e visszautasításon, hiszen eleve bizalmatlanul tekintettek rá, a lyukason öntött ágyúk mesterére. Egyelőre csak ezt látták benne. „Oda mentemkor — írja Turóczinak — csak embernek, nem tüzérnek, nem úrnak, hanem „kegyed”-nek neveztettem, sőt a gyárba belépésem is tiltva volt. Rendkívül elkeseredve, irataimat a Generálisnak bemutattam, mindent hitt, de nem se-

gíthetett, mert — ugymond — az ilyen titkos gyártás neki is bőrében jár.“ Lahner a bizalmatlanság útján, de jóindulatulag Debrecenbe irányította, hogy a hadügyminisztertől szerezzen engedélyt a gyárba való belépésre.

Így indult el május 8-án Debrecembe. Mindössze egy napot töltött ott, de ezalatt nemcsak Mészáros hadügyminiszterrel, hanem Kossuth kormányzóval is tárgyalhatott — ami személyének megbecsülésére vall — és fontos megállapodásokra jutott. Megjelenése és felvilágosításai eloszlatták a háromszéki fegyvergyártás iránt addig fennállt kétségeket. Megelégedéssel írja május 12-én Debrecenből Turóczinak: „Ne csodálja, hogy eddig semmit sem küldtem, sok volt a legyőzni valóm. Most örömmel írok...“ Kossuth kormányzónál és a hadügyminisztériumnál kivívta, hogy a kézdivásárhelyi ágyúöntő-, lőpor-, salétrom- és gyutacsgyárakat kinagyítják, tökéletességre fejlesztik és ami a legfontosabb, országos gyárrakká nyilvánítják, ami azt jelenti, hogy a hadügyminisztérium igazgatása alá kerülnek és költségeiket a minisztérium fedezi. Tehát e gyárak eddig önként dolgozó munkásai ezután fizetést kapnak, éppen olyan, mint a többi állami gyárak alkalmazottai. Kossuth nyomban kiutalványoztatott 60 000 forintot (hallatlanul nagy összeg, mert a kézdivásárhelyi üzemek eddig igényként is csak havi ötezer forintra számítottak). Gábor Áron így számol be debreceni tárgyalásairól Turóczinak :

„Miután láttam a kolozsvári fiókfegyvergyárnál és a nagy-váradi műhelyekben a kelletén túl való költést, hol a mesterek naponként 6-8 forintot kapnak,⁷⁶⁾ elhültem, borzadtam, majd melegedtem, sírva fakadtam, utoljára átokra fogtam a dolgot, hogy milyen elhagyatottan vagyunk mi székelyekül, s elhatároztam, hogy ezen ügyben a legmagasabb helyen lépést tegyek. Katona vagyok, de megvallom, ugyancsak reszkettem, mikor Kossuth Lajos kormányzó Elnök Úrhoz indultam ezen ügyben kérelmezni, hogy tekintené meg a szegény székely nép állását, venné fontolóra, mily szükön termő földjük van, kereskedésök megcsökkent, az egyetlen kézi munkára, a mesterségre szoritkozván, engedné meg az ottan alakult gyárak nagyítását és tökéletesítését, bár annyira érdemesítvén őket kiállott veszedelmeztetésökért, és assignálna most előlegesen bár csak hatvanezer pengő forintot... No de a mint féltem, oly telt dagadt kebellemmel jöttem ki kabinetjéből, mivel becsületszávára ígéré — 24 órát tűzve ki — hogy a dologban többet felelend. Eltelt a 24 óra, de megjött ám a *hatvanezer!* Hála Istennek, biztosítva lehet a székely nép, ezután több pénz forgand, mint eddig kezei között.“⁷⁷⁾ Mindezeketől talán nagyobb eredmény, hogy nemcsak engedélyt kapott Mészárostól a röppentyűk tanulmányozására, hanem azt is elérte, hogy ilyen röppentyűket fognak ezután Kézdivásárhelyt is gyártani. Megelégedetten írja Turóczinak: „sőt viszem azt is, hogy a Székelyföldön levő gyárakhoz még az oly nagy hírű röppentyű gyárt is legnagyobb mértékben megkezdhetem, illetőleg azt is a többihez csatolhatom... Ennek tanulását hétfőn⁷⁸⁾ (azaz május 14-én, mert a levelet szombaton írja) kezdem meg... Tanulási időm Nagy-Váradon nem több 5—6 napnál. Ekkor Isten hírével utazom haza“. Ellenben Kossuth, valószínűleg próbaként meghagyta, hogy mi-

helyt hazamegy, azonnal indítson két ágyút teljesen felszerelve Debrecenbe. Gábor Áron előre figyelmezteti Turóczyt: úgy készüljön neki, hogy furva legyen és esztergálva s nem lovas, hanem gyalog ágyú, — ami azt jelenti, hogy már ezidőtájt kísérleteztek a fúrott ágyúcsövek előállításával is. Szívére köti, hogy a fúrót és esztergát — költséget nem kimélve — sietve készítse, hogy mihelyt hazaérkezik, a két szép ágyút előteremthessék. Reszelőt, amennyit csak lehet, Brassóból és Moldovából gyűjtsön, a lőpor-, gyutacs- és salétromgyárak vezetőinek pedig mondja meg, hogy gyáraik nagyítását és tökéletesítését nyomban kezdjék el. S hogy Gábor Áron személyi elégtétele teljes legyen, debreceni tartózkodása napján megjelenik a hivatalos Közlönyben őrnagyi kinevezésének elismerése és ugyanakkor a hadügyminisztérium a székelyföldi tüzérség igazgatójává nevezik ki, ami azt jelentette, hogy ezentúl semmi helyi hatalmasságoktól nem függ irányítói működésében, csak az országos tüzér-főparancsnoktól. ⁷⁹⁾

Debrecenből május 12-én indul vissza és 15-én ér Váradra, ahol hat napig tanulmányozza a röppentyűkészítést. Ekkor azonban, eredeti tervétől eltérőleg, nem haza indul, hanem Belényesen át Vaskohra és Kristyorra látogat, ahol két napot tölt, valószínűleg azért, hogy az ottani vas-hámorokban végzett fegyvergyártást is tanulmányozza. ⁸⁰⁾ Ezzel a kitérővel újabb hat napot (május 21-26) tölt el hátralévő rövid életéből és csak május 27-én indul el Nagyváradról hazafelé. Útközben Kolozsvárt sem időzik, hanem Enyed, Szeben, Fogaras és Brassó irányában siet Kézdivásárhelyre, ahová június első napjaiban érkezik meg. ⁸¹⁾ Szinte másfél hónapot töltött el e hosszú útjával és már csak kereken egy hónap van hátra az életéből. Nagy eredményekkel és fényes reményekkel jött haza, de itthon mindenekelőtt a lesújtó hír várja: távolléte alatt, május 7-én, háromhetes korában meghalt a kislánya. ⁸²⁾

A kormánytól kapott kinevezése alapján, a székelyföldi tüzérség igazgatójaként, gyors iramban lát hozzá a kézdivásárhelyi üzem kibővítéséhez és korszerűsítéséhez. Most már 10 fontos ágyúöntésére is berendezkednek, de legfőképpen az újszerű röppentyű előállítására irányul az igyekezetük. Emellett a lőporgyártás fejlesztését is megkezdik, ennek érdekében a salétromtermelést látják legsürgősebbnek. A kézdivásárhelyi lőporgyárban új salétromfűző üstök készítésére június 7-én ötszáz font vörösrezet vesz át Gábor Áron a csíkszentdomokosi rézbányától, ⁸³⁾ Gál Sándor ezredes pedig a hónap közepén megbízza, hogy mint a gyárak főigazgatója, a salétromtermelésről mindenik székely törvényhatóságban intézkedjék. ⁸⁴⁾ A székelyudvarhelyi lőporgyár biztosa, Berry Károly nemzetőr százados a salétromnak vegyi úton történő előállítására (saját találmánya szerint) és kéntelepek feltárására tesz javaslatot s Gábor Áron június 18-án megígéri, hogy közelebről személyesen fog vele erről értekezni. ⁸⁵⁾ Most már Kossuth kormányzó is komolyan számításba veszi az országos hadianyaggyártásban a kézdivásárhelyi üzemeket, amint ezt június 2-án a lőporgyártással kapcsolatosan Bemnek írja, június 22-én pedig Görgeyt is értesíti, hogy a kézdivásárhelyi ágyúöntés javításáról intézkedik. ⁸⁶⁾

A 10 fontos ágyúk öntésével és a röppentyúk gyártására való be-
rendezkedéssel bámulatos gyors iramban elkészültek. Alig egy hét telt
el Gábor Áron hazaérkezése óta és június 10-én már kipróbálták Kézdi-
vásárhely határában, „a Putreznél levő nyomáson“ a 3 és 6 fontos tűz-
röppentyűket, ami, mint Gábor Áron maga írja e siker alkalmával: „ed-
dig az osztrákoknál oly bámulatos és titokkal fedett mesterség vala“⁸⁷⁾
A 10 fontos ágyúkkal a hónap közepére készülhettek el, ezt Gábor Áron
június 5-i jelentéséből tudjuk, melyet az országos biztoshoz intézett Ko-
lozsvárra és arról számol be, hogy Czech tábornok rendelkezett: Fehér-
vár ostromlására készítsen két darab 10 fontos vetágyút, minél gyorsab-
ban. „Ezeket — írja —, reményem hogy folyó hó 16-ika körül... elin-
díthatom a tábornok Úr rendelkezése alá“.⁸⁸⁾ Közben természetesen a
régí típusú 6 fontos ágyúk gyártása is folyt; teljesíteni kellett Czech tá-
bornok rendeletét, hogy Szebenbe egy üteg ágyút küldjenek, szintén
„mentől előbb“. A rendelet vétele után alig egy héttel jelenti Gábor
Áron, hogy négy darab 6 fontos ágyút útnak indított Szebenbe, kellő
számú tűzérrel ellátva, de mivel az egész ütegnek tökéletes felszerelése
hosszabb időt igényel, az üteghez még szükséges két 6 fontos ágyút tíz
napon belül szintén küldi.⁸⁹⁾

De mire a tíz nap letelt volna, megkezdődött a második orosz inter-
venció. Ezért azt jelenti június 17-én Kézdivásárhelyről az országos biz-
tosnak Kolozsvárra, hogy fenti ígéretét nem tarthatja be, mert a kiegészíté-
sül szánt két 6 fontos ágyú a határidőre, vagyis június 16-ra el is
készült, teljesen felszerelve áll, „de jelenleg vidékeink ily nyomasztó kö-
rülményeiben, tanátsosabbnak ítélem itten marasztalni, mivel az ellenség
veszélyes csordája leg hamarabb tsak székely földeinket tehetné sem-
mivé“. Viszont vállalja, hogy mihelyt e két 6 fontos ágyú helyébe má-
sokat szereltethet fel, rögtön a kívánt helyre küldi.⁹⁰⁾

Erre azonban már aligha maradhatott ideje, mert ágyúival és tűzér-
reivel a csatatérre kellett sietnie. Az oroszok, mint láttuk, jó értesülé-
sekkel rendelkeztek a kézdivásárhelyi ágyúöntő műhelyről. Miután a Tömösi-szoroson Brassóba bevonultak, első dolguk volt, hogy külön expe-
diciót szerveztek Kézdivásárhely ellen. Június 25-én egy különítményük
feldúlta az ágyúgyárat, majd mintha mi sem történt volna, harc nélkül
visszavonult Brassóba. A kortársak még ekkor is bíztak. Németh László
háromszéki kormánybiztos, a helyszínről elmenekülve, július 1-én dél-
előtt 10 órakor Csíkszeredából azt jelenti Szemere Bertalan belügymi-
niszternek, hogy a muszkák beütöttek ugyan, de visszavonultak Bras-
sóba. A kézdivásárhelyi gyárakban nagy károkat okoztak, „de még is ha-
mar ki újjulható — szerentsénk hogy az elrejtettük ágyúnak való érc
anyagok, el temetett golyók épségben meg maradtak“.⁹¹⁾

Másnap, azaz július 2-án a kökösi hídnál elesett Gábor Áron, „az
önálló székely tüzérség főparancsnoka“ — mint magát legutolsó levelében
írta. Az elásott ércanyagok örökre a földben maradtak. Egyetlen ágyúja
került elő véletlenül a múlt század végén egy házépítés alkalmával Kéz-
divásárhelyen. Most a sepsiszentgyörgyi múzeumban látható.

JEGYZETEK

1. Az egykori Székely Nemzeti Múzeumban összegyűjtött, Gábor Áronra vonatkozó adatoknak a zalaegerszegi állomáson 1945 március 29-én történt elpusztulása után Bogáts Dénes, a múzeum őre *Okirattár* című jegyzeteiben 1947-ben összegyűjtötte a megsemmisült levéltári anyag kivonatos másolatait és emlékezetből lejegyzett adatait. (L. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Bogáts Dénes hagyatéka, feljegyzései (1947) jelzésű csomót). Az okmányok egyrészét közölte a sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* c. napilap 1943, 159. és 273. sz. Gábor Áronról az eddigi ismereteinket legutóbb Imreh István tanulmánya foglalja össze „*Adatok Gábor Áron életrajzához*” című tanulmányában. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanodik évfordulójára. Bukarest, 1957. 349—360. l.
2. Csányi László országos teljhatalmú biztos levéltára tartalmazza az utána működött erdélyi teljhatalmú biztosok levéltárát is egészen a szabadség harc végéig. Az aradi levéltárból a huszas évek folyamán került Bukarestbe, ma a RSzK Akadémiája bukaresti levéltárában. Fond. Arhiva Csányi. (A továbbiakban *Csányi lt.*) Udvarhelyszék levéltárát a kolozsvári Állami Levéltárban őrzik, Fond. Scaunul Odorhei. (A továbbiakban *Udvarhelyszék lt.*) A budapesti Magyar Országos Levéltár Gábor Áronra vonatkozó iratainak egyrésze a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárból került át, jelzete: Gábor Áron iratai. (A továbbiakban *O. Lt. Gábor Áron iratai.*) E jórészt személyi vonatkozású, magánéletét érintő iratok hátán többnyire ott áll a ceruzával írott figyelmeztetés, hogy „hitelessége kétes”, vagy éppen „nem hiteles”, de miután a bennük lévő adatokat más levéltárakban, hiteles anyakönyvek alapján ellenőriztem, kétségtelenné vált a hitelességük. De erről majd máskor bővebben. Az Országos Levéltárban talált más okmányok az Országos Honvédelmi Bizottmány 1849-i iratai (továbbiakban *OLt. OHB.*) és a Belügyminisztériumi elnöki iratok (továbbiakban *OLt. B/e.*) közül kerültek ki. Az egykori kolozsvári „1848—49 Történelmi Erekllye-Múzeum iratait ma a RSzK Akadémiája kolozsvári levéltára őrzi. Továbbiakban *Erekllye-M. lt.*) A Csányi-levéltár Aradon maradt töredéke az ottani Múzeumban található, jórészt a rendezetlen anyag közt. (Továbbiakban *Aradi Csányi lt.*)
3. Lásd: *Kossuth Lajos összes munkái*. Sajtó alá rendezte Barta István. XIV. köt. Budapest, 1953. 7, 8, 75, 219, 275, 283, 399, 596, 657, 658; 1: XV. köt. Budapest 1955, 122, 153, 154, 242 348 l. (A továbbiakban *KÖM.*)
4. Gyalokay Jenő: *Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása*. Budapest, 1931. 13. 1. Bem tábornoknak pedig 1849 január közepén, amikor felszabadító seregével Marosvásárhelyre érkezett, mindössze 18 ágyúja volt. *Mészáros Lázár emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Székely Viktor. Budapest, 1881, 115. 1.
5. Eszterházy sajátkezűleg roppant kúsza betűkkel írt levelének eredetije: Csányi lt. 664. sz.
6. Aradi Csányi lt. 721, 780. sz.
7. Aradi Csányi lt. Csányi levelezési könyve 690. sz.
8. *KÖM.* XIV. 712.
9. Csányi lt. 9. sz. A térparancsnokság rendelete uo. 2443. sz., 2 sz. melléklet. Németh bizonyára téved, amikor az ágyúcső kifurásáról beszél, mint később látni fogjuk.
10. Csányi lt. 16. sz.
11. Csányi lt. 64. sz.
12. A Gál ezredes által kiindított hat ágyú közül három 6 fontos, három pedig 3 fontos volt. Csányi lt. sz. n. 46. csomó. 4266—4300. sz. között.
13. Gál Sándor márc. 13-i jelentése Csányinak. Csányi lt. 1019. sz. és melléklete.
14. Uo.
15. A csíkszentdomokosi fuvarosok: Kedves Péter, Kurkó József és társaik úti levele, fizetésük kiutalása, majd a székely had főparancsnokságának adott nyugtájuk: Arad, Csányi lt. sz. n. Rendezetlen anyag. A székely főhadparancsnokság pénztári kimutatása 1849. ápr. 4-től május 7-ig és a hozzá mellékeit iratok.

16. Csányi 1849. febr. 13-án Kossuthnak küldött leveléhez csatolta Gál jelentését, amint a levél hátára vezetett megjegyzés mutatja : „mellékeli Gál ezredes jelentését az erdélyi viszonyokról s az ágyú öntés sükeréről“. OL.OHB. 2059/E. Maga a jelentés mindedig nem került elő.
17. Csányi lt. 444. sz.
18. Csányi lt., másolat, 493. sz. melléklete ; másik másolata uo. 49. cs. sz. n.
19. Sajátkezűleg írt bizalmas levél, OL.OHB. 2778/E.
20. Németh László február 22-i jelentése. Csányi lt. 444. sz.
21. Mikó Mihály jelentése Csányihoz. Csányi lt. 371. sz. A hermányi gyár nevében Bodor Ferenc bányaművezető február 23-i nyugtája az ezer forintról uo. 47. cs. sz. n. A fennmaradt ezer forintot Gál Sándor fizette ki és a bányatulajdonos Zachariás Antal nevében szintén Bodor Ferenc nyugtázza március 7-én. Uo. 53. csomó. a Székely Tábor március 19-i elszámolásának 35. sz. melléklete.
22. Csányi lt. 478. sz.
23. OL.OHB. 3145/E. L. még a csíkszeredai térparancsnokság febr. 17-i felhívását a háromszéki térparancsnoksághoz. Csányi lt. 372. sz. rendelete.
24. Bíró Sándor jelentése Németh László kormánybiztoshoz febr. 21-én. Csányi lt. 663. sz. melléklete. Németh továbbította a jelentést Csányinak, aki márc. 5-én ennek alapján értesíti a tervről az Országos Honvédelmi Bizottmányt. Eredeti : OL.OHB. 2946/E., fogalmazványi Csányi lt. sz. n. 52. csomó.
25. Csányi lt. 53. csomó, a Székely Tábor márc. 19-i elszámolásának 37. sz. melléklete.
26. Csányi lt. 53. csomó, sz. n. A márc. 19-én kelt kimutatás végén Gál megjegyzi, hogy az összegeket részleteiben kifejtő mellékleteket a hadügyminisztériumnak küldte fel. E részletek mutathatónak behatóbb képet a tervezett gyárról, de a mellékletek ismeretlenek.
27. Gábor Áron sajátkezű nyugtája : Aradi Csányi lt. sz. n. Rendezetlen anyag. A székely hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. márc. 19-től ápr. 4-ig és a hozzá mellékelte nyugták, 17. sz.
28. Uo., Nagy Lajos K. Mojszesz nyugtája, 18. sz.
29. Sprencz Pál vállalkozó 186 forintot vesz fel a hadipénztárból ápr. 17-én „az álladalom számára kívántató két kemence építésére“. Aradi Csányi lt. sz. n. Gál ezredes elszámolása a hadipénztárról 1849. ápr. 4-től május 7-ig, 91. pont.
30. Rendeletére hivatkozva intézkedik május 3-án a marosvásárhelyi tanács a begyült anyagok átadásáról. Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Fond. Marosvásárhely város lt. Acta pol. 4156/1849. sz. CCLXXXVIII, doboz.
31. Gál ezredes május 1-i és 6-i létszámkimutatása végére tett megjegyzés. Csányi lt. 1632. és 1801. sz.
32. Csányi lt. 371. sz. Mikó Mihály 1849. május 29-én Gyergyóalfaluban készült elszámolása a február 17-től június 1-ig kezeire adott állami pénzekekről. Csányi lt. sz. n., 47. csomó.
33. Aradi Csányi lt. Csányi levelezési könyve 318. és 319. sz.
34. Csányi lt. 2443. sz.
35. Csányi lt. 2386. sz. és mellette Szentiványi május 30-i fogalmazványa Lahnerhez.
36. Bartók április 1-i elszámolása az útiköltségekről. Aradi Csányi lt. sz. n. Gál ezredes elszámolása a hadipénztárról 1849. márc. 19-től ápr. 4-ig, 21. pont. Az elszámolásból nem világos, hogy Bartók szállított-e magával anyagot Nagyváradra, mert nyugtája csak Csíkszeredától Kézdivásárhelyig említi a fuvarosokat : „Szeredától Kézdivásárhelyig öt szekérnek három stationa, melyek közül egy két lovas, a más négy, négy négy ökrös, hát összvesen adtam 31 = 30“, de lehetséges, hogy e szekerek csíkszentdomokosi anyagot szállítottak.
37. Csányi lt. 1608. sz. és mellékletei.
38. OL.OHB. 2778/E.
39. Sajátkezű keltezetlen fogalmazványa : Csányi lt. sz. n., 52. sz. csomó. A Mikóhoz intézett levél : Aradi Csányi lt. Csányi levelezési könyve, 319. sz.
40. Csányi 426. sz. fogalmazványa, Csányi lt. sz. n., 53. csomó. Zachariás József radnai bányanagyhoz intézett március 12-i rendelete : Aradi Csányi lt. Levelezési könyv 458. sz. A bányahivatal jelentése : Csányi lt. 1082. sz.

41. Csányi lt. 4333. sz. Kocsis Antal április 6-án nyugtázza a biztosí működésben Radnára tett útjáért felvett 40 forint napidíjat, ugyanakkor fizette ki Mikó azt a kilenc fuvarost, akik az ólmot Radnáról Gyergyószentmiklósig szállították, valamint azt a négy fuvarost, kik a szállítmány egyrésztét tovább vitték Csík-szeredába. Csányi lt. 47. csomó, sz. n.
42. Csányi lt. 3800. sz.
43. Aradi Csányi lt. Rendezetlen anyag. sz. n. A székely hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelt nyugták.
44. Csányi lt. 886. sz. melléklet. Gál ezredes létszámkimutatása a csapatokról. A kimutatás szerint akkoz tíz ágyú állomásozott Háromszéken.
45. Németh László kormánybiztos Sepsiszentgyörgyről 1849. február 2-án Beöthy Ödön teljhatalmú biztoshoz küldött jelentésének mellékletei. Csányi lt. 69. sz.
46. Székelyudvarhelyről a lőpor és salétromgyártás tanulmányozása végett Kézdivásárhelyre küldött Berry Károly keltezetlen feljegyzései március közepén. Udvarhelyszék lt. 246/849. sz. melléklete.
47. A kimutatás eneretije: OL., Gábor Áron iratai. Az irat a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában került 1895-ben, ott a Növedéknapló 24. száma alatt szerepel. Kivonatosa, a nevek elhagyásával és hibás összegezésekkel közölte Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re.* Budapest, 1880. 519—521. l., mint írja, Turóczy Mózes eredeti irataiból.
48. A júniusi költségelőirányzatot Szacsvai János főhadnagy 1849. május 23-án készítette. Kivonatosa közli Jakab Elek: i. m. 518—519. l., mint írja, Molnár Józsiás tüzéralhadnagy eredeti irataiból. Semmiképpen sem helytálló tehát Mérei Gyulának az az állítása, hogy a kézdivásárhelyi lőpormalom 9—10 fővel működött, a salétromfőzést 14 fő végezte és 24 fő foglalkozott a város határában salétromkutatással, mert amint láttuk, a létszám mindkét üzemben jóval nagyobb volt és havonta ingadozott. L. Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődése 1790—1848.* Budapest, 1951. 411. l.
49. Lederer Emma: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon.* Budapest, 1952, 198. l.
50. Csányi lt. 444. sz. melléklete.
51. Eredetije OL.OHB. 2946/E. Fogalmazványa Csányi lt. sz. n. 52. csomó. Kivonatosa: Aradi Csányi lt. Csányi László levelezési könyve. 343. sz.
52. 1848—49. Történelmi Lapok. 1895. IV. évf. 136—138. l.
53. Uo.
54. Aradi Csányi lt. 538. Csányi László levelezési könyve, 370. sz.
55. Csányi lt. 538. Aradi Csányi lt., levelezési könyv 461. sz.
56. Eredetije Udvarhelyszék lt. 861/849. sz.
57. Február 23-i fogalmazvány, Udvarhelyszék lt. 43. KB. sz. 849. sz.
58. Eredeti, Udvarhelyszék lt. 127/849. sz.
59. A két kormánybiztoshoz tett intézkedés fogalmazványa Csányi lt. 4592. sz., k. n.
60. Sajátkezű levele, OL.OHB. 3205/E. sz.
61. Aradi Csányi lt. Csányi levelezési könyve, 471. sz.
62. Aradi Csányi lt. Csányi levelezési könyve, 523. sz.
63. Csányi lt. 917. sz.
64. Csányi lt. 981. sz.
65. Gál Sándor április 11-i, sajátkezű jelentése. Csányi lt. 3466. sz., valamint Mikó Mihály április 9-i, hasonló értelmű jelentése uo. 1249. sz.
66. *Anul revoluționar 1848. I. În Moldova.* Sub redacția Mihail Roller București, 1950. 402, 404, 407, 414. l.
67. Uo. 394, 395, 400, 408, 412, 1.
68. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Egyházi anyakönyvek gyűjteménye. Kézdivásárhelyi rom. kath. egyház. 78/3. sz. Keresztelés, 12. l. verso.
69. Eredetije OL. Gábor Áron iratai. k. n. Kivonatosa közli Jakab Elek i. m. 512—514. l., mint írja, Turóczy Mózes eredeti irataiból.
70. Bem hivatalos lepjában, a Honvéd 1849. május 5-i számában a nyilvánosság előtt is elmondta ezt.

71. Gábor Áron sajátkezű jelentése Csányihoz, Kolozsvárt, április 26-i kelettel. Aradi Csányi lt. 1021. sz.
72. Csányi május 4-én kiállított „Nyílt rendelete“, vagyis útlevele : OL. Gábor Áron iratai. A továbbiakban ez útlevél láttamozásai alapján követjük nyomon az útját Nagyváradig, majd onnan Debrecenig. Nagyváradon ugyanis nem kapott új útlevelet, hanem Lahner tábornak május 8-án rávezette a régi útlevél aljára : „Gábor Áron őrnagy úr Debreczenbe utazik hadügyminiszter úrhoz“.
73. *Mészáros Lázár emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsájtja Szokoly Viktor. Budapest, 1881. 34, 133. 1.
74. Csányi lt. 1799. sz.
75. Gábor Áron 1849. május 12-i levele Debrecenből Turóczihoz. Eredetije : OL. Gábor Áron iratai. Kivonatossan közli Jakab Elek i. m. 514—517., mint írja, Turóczi Mózes eredeti irataiból.
76. A kézdivásárhelyi mesterek havi fizetesként 28—30 forintot kértek. Lásd a „Személyzete és Havi díjuk“ című, április 30-i kimutatást, OL. Gábor Áron iratai.
77. OL. Gábor Áron iratai. Lásd a 75. sz. jegyzetet.
78. Azaz május 14-én, mert a levelet szombaton írja.
79. Lásd a 77. sz. jegyzetet.
80. A vaskóhi hámorban gyutacsos fegyverek szerszámrészeinek készítésével foglalkoztak. *KÖM*. XIV. 676. 1.
81. Debrecentől Kézdivásárhelyig tett utazásait a debreceni térparancsnokság által május 12-én számára kiállított „Had Ut Levél“ láttamozásai alapján követhetjük nyomon. Eredetije : OL. Gábor Áron iratai. Május 31-én még Brassóban van, ahonnan négylovas fuvarral utazik tovább hazafelé.
82. Lásd a kézdivásárhelyi (kantai) rom. kath. egyház i. anyakönyvét, 125. l. verso. Részletesebb adatok : OL. Gábor Áron iratai közt.
83. Sajátkezűleg írt nyugtájának fényképmásolata a sepsiszentgyörgyi múzeumban.
84. Udvarhelyszék lt. 1300/849. sz.
85. Berry Károly május 30-i javaslata az országos biztoshoz : Csányi lt. 2377. sz. ; az országos biztos június 27-i válasza : Aradi Csányi lt., rendezetlen anyag,
86. *KÖM*. XV 466. és 564. 1. A Görgeyhez intézett levél szerint Bemnek ekkor Erdélyben összesen 90 ágyúja volt és ebből 30 kézdivásárhelyi, amiről Kossuthnak az volt a véleménye, hogy „csak ott helyben használható“, mert nem elég tökéletes.
87. Jakab Elek i. m. 522. 1.
88. Aradi Csányi lt. 4269 sz.
89. Uo.
90. Csányi lt. 33. cs., 3151. sz. A leltárban csak a szám és a kelet jó, a tartalom jelzése téves.
91. OL. B/e. (H. 9.) Válogatott iratok 428/e.

